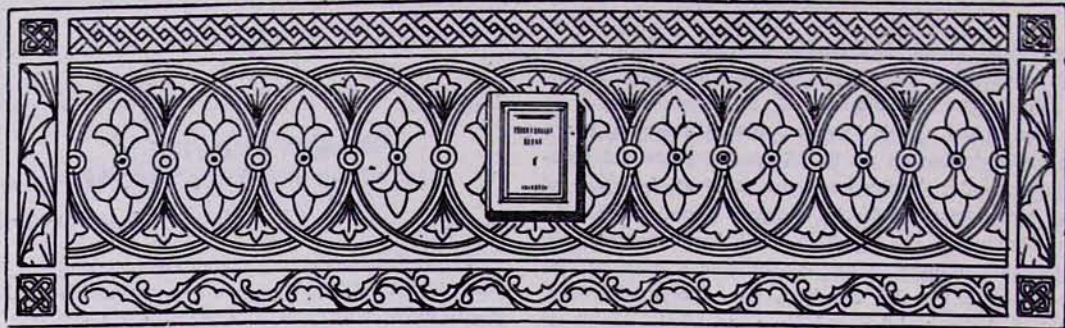

Հ. Ճ. ՍԻՐՈՒՆԻ

ԿՈՄԻՏԱՍԻՆ ՀԵՏ*

ԺԲ
ՀՈՒՍԿ ՔԱՎԱՐԱՆԸ

I.—Դարման մուրալու համար

Հայ եկեղեցին քավարան չունի։ Շատ չի շարշարեր իր մեռելները։ Ճակատագիրը սակայն հատ մը ստեղծեց Կոմիտասին համար։ Բավ չանպեղ չորս տարիներու անոր Գողգոթան, և ուզեց որ խաչը շալկած ան դեռ պտտի։ Զայն Փարիզ բերավ՝ խաբելով որ դարմանելու կրեբե։ Կոմիտաս, ինքը, չհավտաց։ Մենք էր որ պիտի խաբվեինք անգամ մը ևս։

Զորիցս Փարիզ էր եղած Կոմիտաս, 1901-ին, 1906-ին, 1911-ին և 1914-ին, ու ամեն անգամուն ալ գացած էր լույս-քաղաքը հայ երգին պանծացման համար, ու ամեն անգամուն ալ հաղթական դարձած էր ետ։ Հիմա, հինգ տարի հետո, վերջին անգամ մըն ալ զայն կտանեին Փարիզ դարման մուրալու իր ցավին համար։

Ավա՛ղ, ան կերթար իր տառապանքը շարունակելու համար նոր միջավայրի, նոր շրջապատի մեջ, միշտ շարունակելով զգալ այդ տառապանքը։

Ընդարմացած չէր իր հոգին որպեսզի չզգար զայն, ինչպես չէր եղած Պոլիս գտնված տարիներուն ալ։ Մաղհար Օսմանի խնամքին տակ եղած օրերուն՝ գիտակցության այն պահերուն մեջ, զորս ան կապրեր հաճախ, ան

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1965 թվականի ՊՄ Ա-ից, Ե-Ժ-ից, 1966 թվականի ՊՄ Ա-Զ-ից, Ը-Ժ-ից, 1967 թվականի ՊՄ Գ-Զ-ից, 1968 թվականի ՊՄ Ա-Դ-ից, Է-Ժ-ից և 1969 թվականի ՊՄ Գ-Դ-ից։

չարշարվեր էր հոգվույն խորունկեն։ Հիմա, Փարիզի մեջ, միևնույն ողբերգությունն էր։ Գիտակցության այդ պահերը պիտի ունենար և այնտեղ, հետևաբար հոգեկան միևնույն շարշարանքները։ Ու բոլոր այն այցերուն՝ զորս կու տային իրեն զինք սիրողները, կամ իրմով հետաքրքրվողները՝ սփոփանքի առիթներ կարծելով հայթայթած ըլլալ իրեն, իր հոգեկան տվայտանքներն է որ հաճախակի կդարձնեին մարդիկ։

Արդարև Փարիզի մեջ ևս ան քեն էր ըրած մարդոց, առավելապես իր ծանոթներուն և իր երեկվան բարեկամներուն։ Ու մարդիկ հաճախ առիթ կու տային որ բորբոքի իր մեջ այդ քենը, և ավելի ևս տառապի։

Փարիզ զրկեցինք զայն՝ դարման ճարելու հույսով։ Իրականին մեջ շարունակեցինք տառապանքն իր զայն։

II.—Վիլ Էվրարի բուժարանին մեջ

Պոլիս երբ 1919 մարտ 19-ին Կոմիտասը Փարիզ կղրկեր, պահ մը ինքզինք ազատած կարծեց հոգեկան բեռն մը։ Ան իրապես կհավտար թե հրաշք կրնա գործել Փարիզը, ու անձկությամբ կսպասեր բարի լուրերու։

Մեր հույսը դրած էինք Կոմիտասի Փարիզի բարեկամներուն, և առաջին հերթին Մարգարիտ Բաբայանի և Արշակ Զուպանյանի վրա, երկու մտերիներու՝ որոնք տասնյակ տարիներ իրենց գուրգուրանքն անպակաս էին ըրեր հայ մեծ արվեստագետին հանդեպ, և զորավիճ էին եղեր անոր առաքելության։ Անոնք, իրենց կողքին, սրտցավ բժիշկ մը ևս ունեին հանձին Պողոս Քոլոլյանի։

Սակայն այն օրերու Փարիզը ևս անճրկեցավ պահ մը։ Մանր էր բեռը զոր պիտի

առնելու իր ուսին, որովհետև հիվանդը՝ որ իր հոգածության կրկնվելը՝ ահապոր պատասխանատվության առջև կդնեն զինքը: Փորձ մը ըրին նախ զետեղել եկեղեցվո մեկ խուցը՝ ուզելով հոն դարմանել զայն, հետո ստիպվեցան բուժարան մը դնել:

Հետագային մամուլին մեջ լույս ընծայած իր մեկ լուսաբանության ընթացքին, որու մասին դեռ պիտի խոսինք, Կոմիտասի խնամատար հանձնաժողովը կանդաղառնար նաև վարդապետին Փարիզ փոխադրության պարագաներուն ու կրսեր:

«Հանձնաժողովս չէ որ վարդապետը հիվանդանոց դնելու առաջին գաղափարն ունեցած է, այլ Պոլսո հայ բժիշկները, և Պոլսեն է որ՝ պատրիարքարանի ալ հանձնարարությանմբ՝ զայն ղրկած են Փարիզ որպեսզի դարմանվի այդ տեսակ հիվանդությանց հատուկ բուժարանի մը մեջ, հուսալով որ ֆրանսացի մեծ վարպետներու հսկողության ու խնամքներուն տակ անոր բուժումը կարելի կըլլա ձեռք ձգել:

Փարիզ հասնելուն, անիկա առաջնորդվեցավ հայոց եկեղեցին. խնդրվեցավ իրմե երիցատան վերի հարկը ելլել (որ պատերազմեն առաջ տարի մը հյուրընկալված և աշխատած է), սենյակ, անկողին տրամադրվեցավ իրեն. մերժեց, ու համառեցավ քանի մը օր բակին մեջ առանձին պատնելով անցնել իր ժամերը, չոր ու նեղսիրտ պատասխաններ տալով իրեն եղած ամեն սիրալիր խոսքերուն, և գիշերը խորհրդարանին մեջ գետինը կպռակելը»:

Կացուցվումը կկնճոտներ. Փարիզ փոքր գաղութ մըն էր դեռ այն օրերուն, ու մարմին մը չկար որ Կոմիտասի հոգն ստանձնելու: Վարդապետը սիրող քանի մը անձեր քով-քովի եկան այն ատեն, ու խնամատար հանձնաժողով մը կազմեցին, որուն կորիզը օր. Բաբայանն ու Զոպանյանն էին և որուն շուտով մաս պիտի կազմեր պատվական Աստվածատուր Հարենցը ևս, ու հետզհետե ուրիշներն ալ Կոմիտասի սաներեն և զայն սիրողներեն, իրենց գուրգուրանքին ու հոգածության տակ պահելու համար հիվանդ արվեստագետը, մինչև անոր մահուն ալ հետո:

Հանձնաժողովը 1928-ին մամուլին հանձնած իր հայտարարության մեջ կըսեր նաև.

«Այդ միջոցին է որ կազմվեցավ կոմիտասյան խնամատար հանձնաժողովը, բաղկացած վարդապետը խորապես հարգող անձնավորություններե, որոնց ոմանք անոր վաղեմի ու մտերիմ բարեկամները կամ զինքը պաշտող աշակերտներն էին, և հանձնաժողովը, խորհրդով մասնագետ բժիշկ Քոլոլյանի և համախոհությանմբ բժիշկ Համո Օհանջանյանի (որ այն ատեն Փարիզ կգտնվեր և անդամ էր այդ մարմնուն), որոշեց, համա-

ձայնելով նաև Պոլսեն եկած հանձնարարության, վարդապետը դնել Վիլ Վիլարի ջլախտաբուժարանը, որ Փարիզի այդ կարգի լավագույն հաստատություններն մին է, և որուն պայմանները բավական բարձր են: Մեր բարեկամը հոս ունեւր առանձին բնակարան, զմայլելի պարտեզներու մեջ, դաշնակ, թուղթ, գրիչ դրված էր իր տրամադրության տակ: Բուժարանին բժշկապետն ու պաշտոնեությունը գիտեին թե ո՞վ է այդ հիվանդը և զայն կպաշարեին հարգանքով, գուրգուրանքով, խնամքով. երեք տարի մնաց հոն, և սակայն դժբախտաբար ոչ մեկ բարեկամում հառաջ եկավ իր մտավոր վիճակին մեջ: Զինքը հարգող հայրենակիցներ, ու նույնիսկ իր լավագույն բարեկամներն ոմանք, որ այցելեցին իրեն այդ միջոցին, իրմե ընդունվեցան կամ զայրացկոտ ջղայնությունամբ, կամ մեղմ ցուրտ վերաբերմունքով. ան միշտ քանի մը հակիրճ բառերով կզգացներ թե կուզե որ զինքը մինակ ու հանգիստ ձգեն. երբեմն, պատահած է որ ավելի բարեհաճ ու նույնիսկ զվարթ տրամադրություն ցույց տված է, երբ իրեն այցելած են՝ օրինակի համար՝ տիկ. Զապել Փանոսյան կամ օրիորդ Պյոլպյուլյան»:

Իրավ ալ Վիլ Վիլար դրված առաջին օրեն իսկ շատեր փորձեցին այցի երթալ իրեն, ու քիչեր միայն բախտավոր եղան: Զգիտներ թե ինչպես ընդունեց Կոմիտաս իր երեկվան մտերիմները, որպիսին էին օր. Բաբայան, Զոպանյան և Հարենց. բայց կերևի թե Կոմիտաս չէ վճնտած Փարիզի հայոց հոգևոր հովիվը:

Վոամշապուհ արք. Քիպարյան, Փարիզի հայ եկեղեցվո վաղեմի հովիվը, որ 1901-են սկսյալ մոտ բարեկամ էր Կոմիտասի, և հետագային նախագահն էր Կոմիտասի խնամատար հանձնախումբին՝ երբ ան դարմանվելու տարված էր Փարիզ, բուժարան տված իր այցելությանց մասին հետևյալը պատմած է Աղավնի Մեսրոպյանին 1926-ին էջմիածին գտնված օրերուն.

«Օր մը երբ հոգեբուժարան գացի, իր կվարտետով այնտեղ էր նաև քու փոքրիկ ջութակահար եղբայրը՝ Թորգոմը: Ինձ արգիլեցին Կոմիտասին մոտենալ: Պարզվեցավ, որ հոգեբուժարանի բժշկապետը փորձ մը պիտի կատարեր այդ օր: Հոգեբուժարանի պարտեզին մեջ, ծառի մը տակ Կոմիտաս հանգարտ նստած էր: Թորգոմի կվարտետը մեղմ կերպով սկսավ նվագել Շուբերտի մեկ եղանակը: Հազիվ էր վերջացած առաջին մասը, երբ հանկարծ, նստած տեղեն վեր ցատկեց Կոմիտաս, և ծառին ճյուղերը կտրտելով սկսավ պոռալ, որ այլևս չէր ուզեր լսել: «Բավ է, բավ է,—կպոռար ան,—ամոթ ձեզ... ի՞նչու

մի տանջվեք... Ես կարիք չունեմ դրանց... Ուր եք կորցրել դուք իմ երգերը...»:

Ուրիշ օր մը, երբ հաջողեցա երթալ ներս ու կարոտագին փաթաթվել իմ սիրեցյալ Կոմիտասին, անիկա պահ մը վրաս տարօրինակ հայացք մը ձգելի վերջ՝ երկու ձեռքով բռնեց ուսս և ցնցեց՝ ըսելով. «Ասա տեսնեմ, անմահ է այն գործը, որի համար ես մեռա...»: Փորձելով թաքցնել իմ հուզումս ու սարսափս՝ «Դուն անմահ ես, Կոմիտաս...», — շնչացի... և զգացի, որ դանդաղորեն կթուլանային ուսերուս մատները իմ ուսիս վրա... և հետո՝ կարծես մոռնալով և՛ իմ, և՛ իր սեփական գոյությունը, Կոմիտաս իր դատարկ հայվածքը սեռեց հեռուն...

Վերջին հանդիպմանս, քանի մը ամիս առաջ, Կոմիտասին՝ նախորդ այցելությանս անոր ըրած խնդրանքին համաձայն, պիծամա մը տարած էի՝ որպեսզի «շմբեք»: Պիծաման երբ երկարեցի անոր. «չե՞ս մոռացել, հա՞...»: Բայց իզուր ես բերել այդ, իզուր... ըսավ, և տարօրինակ ժպիտ մը դեմքին ավելցուց. «Թող ողջ մնա իմ ժողովուրդը... ես նրա սրտում երբեք չեմ մոռնի...»:

Էվրայի բուժարանին մեջ Կոմիտասի ուրիշ այցելուներ ալ անշուշտ եղած են, բայց հազվադեպ եղած է որ Կոմիտաս սիրալիր ըլլա դեպի այցելուները: Գրեթե միշտ վռնտած է զանոնք բովեն: Բժիշկ Ալլահվերտի որդի, օրինակ, սապես կպատմե իր այցը Կոմիտասին.

«Առաջին այցելությունս ըրած եմ իրեն էվրայի բուժարանին մեջ տ. Վոսադյանի սրբազանին (այն ատեն քահանա) և բարեկամիս Մերուժան Պարսամյանի ընկերակցությամբ:

Շաբթվան մեջ ամրան տաք օր մըն էր երբ այցելության գացինք: Ընկերակցությամբ մասնավոր պահապանի մը, ամենեն առաջ ես ներս մտա և տեսա որ հայր սուրբը ծունկերը թևերուն մեջ առած, կծկված, գդակ մը գլուխը և մտածկոտ ձևով մը ընկողմանած էր դիվանի նմանող բազմոցի մը վրա:

Սենյակին մեջ, բացի այդ բազմոցեն, կար երկաթյա մահճակալ մը, պարզ աթոռ մը և պարզ սեղան մը որուն վրա կգտնվեր շիշ մը ջուր, գավաթ մը և վարդապետական իր մասնավոր փակեղը:

Անմիջապես որ վարդապետը դիտ տեսավ՝ «Դու՛ս եյիք, Բանկաթիբի բժիշկին տղան չե՞ս միթե՞, դո՛ւս, ես բժիշկի պետք չու-

նիմ», կրկնեց պոռալով և անմիջապես դիվանեն վար ցատկելով աթոռը առավ՝ վրաս նետելու կամ հարձակելու համար:

Զինքը չարկացնելու և ավելի չզրգուելու համար, անմիջապես դուրս ելա: Տեսա որ ընկերներս հայր սուրբի պոռալու ձայնն ահաբեկած՝ հեռացեր և պարտեզին հանդիպակաց կողմը անկյուն մը կեցած՝ դուրս ելելուս կսպասեին:

Զարմացա վարդապետին սուր հիշողությանը վրա: Մեկ անգամ միայն դիտ նշմարած էր և այն ալ քանի մը վայրկյանի տևողությամբ, Պոլիս, Բանկաթիի պողոտային վրա, մեր տան դրան առջև երբ պիղալի պաշտոնատեղիես նոր ժամանած՝ կառքեն վար կիջնեի: Արդեն ամեն անոնք որոնք վարդապետին այցելած են, զարմանքով կրկնած են անոր հիշողության կարողությունը: Եվ այդ կարողությունը միշտ անվթար մնացած էր անոր քով, ինչ որ բժշկական տեսակետով զարմանալի կթվեր:

Կոմիտասի քենը, ինչպես հիշեցինք քանիցս, իր երեմնի ծանոթներուն հանդեպ էր առավելապես: Զանոնք կվտարեր դուրս՝ երբ այցելել ուզեին իրեն: Զեր խնայել նույնիսկ իր երեկվան մտերիմներուն: Շատ ալ բախտավոր չեղավ, օրինակ, Փանոս Թերլեմեզյանն ալ երբ Փարիզեն անցնելուն ուզեց տեսնել իր սիրական վարդապետը՝ որուն այնքան մտերիմն էր:

«1921 թվի մարտին, — կպատմե ան, — մի առավոտ ուզեցի Կոմիտասի հետ անցկացնել: Մտալովի հետ միասին իր սենյակը մտա: Պառկած էր, վեր ցատկեց. ես էլ իր վզին ընկա և սկսեցի համբուրել իրեն: Նա երեսներս բռնեց և փաղաքշական ապտակներ տալով ասաց. «Արի քեզ ծեծեմ, արի քեզ ծեծեմ»: Հետո «Նստիր» ասաց, ու ինքն իր առողջ ու աշխույժ մարմնով ոտքի մնաց ու սկսեցինք խոսիլ:

— Կոմիտաս, — ասացի, — գիտեմ չափազանց վշտացել ես մարդկանցից, իրավունք ունես, ես էլ եմ վշտացած, սակայն չի կարելի հավիտենապես խռովել: Մենք բոլորս անհամբեր քեզ ենք սպասում:

Սակայն նա բառերի ստուգաբանություն և փրկսոփայություն էր անում: Հետզհետե ավելի լրջացավ: Նկարչության մասին հետևյալն ասաց. «Պետք չէ. հարկավոր է միայն լույս և բնություն»: Առաջարկեցի միասին Սևան գնալ:

— Ի՛նչ ունեմ այնտեղ, — ասաց: Էջմիածնի մասին էլ անտարբեր մնաց:

— Գնանք դուրս ման գանք, — ասացի:

— Այստեղ շատ լավ է, — ասաց:

Կյանքի և մահվան մասին խոսելիս՝ ասաց, որ մահը գոյություն չունի և իսկույն սենյակի դուռը բանալով ավելացրեց. «Սա

¹ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 329.

² Կոմիտաս կահնարկի բժիշկ Հովհաննես Ալլահվերտի, որ իր հարեան էր և որ նույնպես ձեռքավորված և քրտոր էր դրված իր հետ, իրեն նման ետ դառնալու համար քրտորեն, շնորհիվ իր ունեցած կապերուն իթթիհադին հետ, որուն անդամ ալ էր:

գերեզման չէ, ապա ի՞նչ է»: Կոմիտասին հանգստացնելուց հետո ասացի. «Գնամ, չձանձրացնեմ»:

— Ձե, եկել ես, նստիր, էլ ո՛ւր ես գնում: Ասացի, որ իր բարեկամներից մեկին իրեն մոտ են բերելու, որը եկել է Փարիզ դերասանություն սովորելու:

— Ո՛ւշ, ինչի՞ է պետք այդ արվեստը:— Եվ Ազաթանգեղոսից մի քանի խոսք ասաց, և երբ չափազանց խրթին լինելուն համար սկսեցի մտածել, նա անմիջապես բացատրեց, — խոզերը երբ աղբաջրի մեջ կլողան, կարծում են, որ լավ լողանք են անում:

Խոսքից իր աշակերտների մասին, ուրախացավ, որ եկել են Փարիզ սովորելու:

Հարցրի՝ հայ երաժշտությունն էլ ավ, թե եվրոպականը: «Շղբայր (բարկացած), դուն ուզում ես ծիրանից դեղձի համ առնել. նա իր տեղն ունի, մյուսը՝ իր»:

Հարցրի. «Կերգե՞ս»: «Այո», ասաց: «Դե, Կոմիտաս ջան, մի բան երգիր ինձ համար»: «Ձե՛, հիմա ես ինձ համար եմ երգում և այն էլ շատ կամաց»:

Մի կես ժամ էլ դեսից-դենից խոսելուց հետո հանկարծ խռովեց. դուռը բաց արավ և զնաց երեսը կայքեց պատուհանի ապակուն ու էլ լխոսեց: Հազնվեցի, մնաս բարև ասացի և առանց պատասխան ստանալու, դուրս եկա՞մ:

...Վիլ էվարի սուլյն բուժարանը, ուրկե պահ մը հրաշք հուսացեր էին իր բարեկամները, իրականին մեջ չարչարանքի նոր կայան մը եղավ Կոմիտասին համար, որ այնտեղ ևս պիտի շարունակեր առել մարդիկը, ու բեն ընել աշխարհի դեմ:

III.—Երբոր բացիճք իր սնդուկները

Մենք, սահրին, Պոլսո մեջ, մենք ևս հրաշքի մը լուրեր կսպասեինք Փարիզեն, իսկ այդ լուրը միշտ կուշանար:

Գինովության մեր օրերն էին, ու Պոլիս, բովանդակ հայ ժողովուրդին հետ, բռնկած էր անհնարին երազներով ու հույսերով:

Պետք ունեինք մենք Կոմիտասին: Ու ան, ավա՜ղ, մեր մեջը չէր:

Հայ ժողովուրդին հետ սգավոր էր նաև հայ երգը: Հույսերու և ցնորքներու այդ պահուն Կոմիտաս, այո, մեր մեջը չէր: Զայն խելը էին մեզմե իսպառ: Եվ սակայն նույն այդ պահուն, հանկարծ, «Կոմիտասի սաներ»-ը անուշ սփոփանք մը կըլլային մեզի: Վեց էին եղեր թիվով անոնք ի սկզբան, բայց մեկը, Արտաշես Ապաճյանը, որ Ղալաթիո

հայ եկեղեցվո երգեցիկ խումբը կվարեր, մահացեր էր պատերազմին: Մնացյալները, Միհրան Թումաճանյան, Բարսեղ Կանաչյան, Վարդան Սարգիսյան, Հայկ Սեմերճյան և Վաղարշակ Սրվանձության, զինվորութենի արդեն դարձած, գործի կլծվեին իրենց տարաբախտ վարպետին տեղ, փորձելով անոր առաքելությունը շարունակել իրենց համեստ ուժերով: «Կոմիտասի նախկին սաներ» անվան տակ խմբակ մը կազմակերպեցին, մեկ քանի համերգ սարքեցին, լույս ընծայեցին երգերու քանի մը տետրակ, հետո արտասահման անցան գրեթե բոլորն ալ, մեկ կողմն իրենց երաժշտական կրթությունը հառաջ տանելու, և մյուս կողմն հայ երգը ծավալելու հայ սփյուռքի մեջ, բոլորն ալ պատիվ բերելով իրենց վարպետին:

Պոլիս դարձավ երգի կարոտ մնաց:

Ան սակայն վերջին անգամ մըն ալ պիտի բռնկեր քիչ հետո: Գեպեղը հայ արվեստագետներու հոծ թիվ մը համախմբեր էին Պոլիս, որոնցմե Հայ Արվեստի Տունը պիտի կազմվեր 1920-ի վերջերը՝ Հովհաննես Թումանյանի մեղ աջցելած օրերուն: Այդ արվեստագետներուն մեջ երաժիշտներ ալ կային: Գեորգ Յաղուպյան, որ առենին Շան-զեյիզի թատրոնին նվագախումբը ղեկավարեր էր, մեր մեջն էր հիմա, և մեծ նվագախումբ մը կվարեր. եվրոպացի դասականներն էին սակայն իր երգացանկը: Գրիգոր Սյունի և Հարություն Մեհրաբյան, որ Կովկասեն կու գային, խանդավառություն բերին պահ մը իրենց կազմած երգախումբերով և սարքած համերգներով, անգամ մը ևս սիրցնելով հայ երգը:

Բայց Կոմիտաս միշտ հոգ մը կկաղմեր մեր մտածումին մեջ:

Քանի մը տարի առաջ՝ թաքստոցիս մեջ՝ զարհուրելի այն հոգեբուն հետ զորս այն օրերը ապրողները միայն կրնան երևակայել, միտքս հաճախ կերթար անոնց ալ որոնք կտվայտեին աքսորի, բանտի կամ թաքստոցներու մեջ: Մտածումես չէի կրնար դատել Կոմիտասը ևս, որ այդ պահուն կձգներ բուժարանի մը անկյունը նետված: Ու միշտ ալ մտքիս մեջ կցցվեր դժբախտ հարցումը. ի՞նչ եղած են իր ձեռագիրները:

Թաքստոցեն ելլելուս՝ կլանված ուրիշ հոգերով՝ անոնցմով հետաքրքրվելու առիթը ինձի պակսեցավ: Բայց երբ, 1921-ի վերջերը, Հայ Արվեստի Տունը ստեղծեցինք, մեր մտածումներն մեկն եղավ տեր կանգնել անոր գույքերուն: Զանոնք փնտրել և անոնց ցուցակը կազմել անհրաժեշտ էր նախ: Եվ ահա պատրիարքարանեն քանի մը սնդուկ բերին մեզ, Բերա, Աղբային Մատենադարանի սրահ, ուր կգտնվեր կեդրոնը Հայ Արվեստի համ:

³ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», 1960, էջ 196—197:

Երկու տարի հետո այդ մասին հետևյալ տողերը կգրեի Պուլբերշի «Նավասարդ»-ին մեջ:

«Այն ու կես տարի կա, պատրիարքարանի կողմից կարգված հանձնախումբի մը՝ և Հայ Արվեստի Տան անդամներու՝ ներկայության, Պուլսո մեջ իր սնդուկները բացինք: Տեսակ մը երկյուղածություն համակեր էր մեզ: Հոն էին ինչ որ վարդապետ մեզի կթողուր իր տաղանդին ճիգերն: Հոն էին ինչ որ վարդապետը օր մը պիտի տար: Մեծ եղավ մեր սարսափը: մեր սպասածները չկային սնդուկներում մեջ: դեզերով իր տպագրված գործերն, հարյուրավոր թղթիկներ՝ որոնց վրա չոր մոթիվներ միայն կային, գրչագիր հին Ավետարաններ, ահա բոլորը: Ո՛ր էին հապախեցրու մասին իր այնքան սպասված ուսումնասիրությունը, Անուշ օպերան, և մյուս ավարտած գործերը: Անոնցմե ո՛չ մեկ հետք: Ոչ իսկ պատարագը կար: Դժվար էր համարալ թե եկած վերցուցած էին սնդուկներում մեջն: Ուրեմն դեռ ան թուղթին չէ՛ր հանձնած մեծ մասը իր հղացումներն, իր նյութերն: Ու վարդապետին կորուստը այդ պահուն ավելի մեծ թվեցավ մեզի»:

Ավելի հետո Հարություն Մեհրաբյան պիտի գրեր Բոստոնի «Հայրենիք»-ին մեջ.

«Կոմիտաս վարդապետի գործերը, շնորհիվ մի քանի ապիկար մարդկանց անհոգ վերաբերմունքին, կորստյան մատնվեցին:

1921-ին Պուլսո մեջ հիմնվում է Հայ Արվեստի Տունը, որ առաջին հերթին սկսում է ցուցակագրել Կոմիտաս վարդապետի ձեռագրերը և իրերը, որոնք մի քանի սնդուկների մեջ հավաքված՝ պահ էին տրված Պուլսո Մատենադարանի մեջ:

Հնարվեց առանձին մարմին հետևյալ անձերից. նկարիչ Փանոս Թերլեմեզյան, երաժշտագետ Գ. Յաղուպյան, Հ. Զ. Սիրունի, Գուսան վարդապետ և տողերիս գրողը: Սրբազան Նարոյանի նախագահությամբ ցուցակագրեցինք Կոմիտասի սնդուկների մեջ և իր մասնավոր բարեկամ Թերլեմեզյանի մոտ մնացած իրերը ու ձեռագրերը:

Դժբախտաբար սնդուկների մեջ չգտնվեց հայ երաժշտության վերաբերյալ որևէ արժեքավոր նյութ: Զգտնվեցին նույնիսկ բազմաթիվ անգամ իր համերգների մեջ երգված մի շարք անտիպ երգերի մաքուր օրինակները: Զգտնվեցին մի շարք ուսումնասիրություններ և երաժշտական գործերը հայ երաժշտության պատմական խաղերի մասին, շարականների

ուսումնասիրությունը և բազմաթիվ ժողովրդական երգեր, որոնք գրի էին առնված և ուսումնասիրված երկար տարիների ընթացքում:

Սնդուկների մեջ կային անձնական գործածելի իրեր, համերգների ժամանակ տրված թանկագին նվերներ, կրոնական և երաժշտական գրքեր: Կային նաև մի քանի աննշան կիսատ-պոետ անհասկանալի թերթիկներ, և այլն: Իսկ այն, ինչ որ անձկությամբ սպասում էինք գտնել, չկար, կորսված էր»:

Իսկ Աղավնի Մեսրոպյանի հուշերում մեջ հանդիպած ենք այդ մասին հետևյալ քանի մը տողին.

«1921 թվին Կոմիտասի ձեռագիր արխիվը ցուցակագրելու համար՝ անոր Պուլսո բարեկամներն կազմվեցավ հետևյալ հանձնախումբ՝ Փ. Թերլեմեզյան, Գ. Յաղուպյան, Հ. Մեհրաբյան, Գուսան վարդապետ, Նարոյան վարդապետ և Մեսրոպ ավագ քահանա Մեսրոպյան: Մեծ եղավ այդ հանձնախումբի վիշտը, երբ աշխատանքները ավարտեց և տեսավ, որ չկային իր ակնկալած նյութերը»:

Ինչպես շատ հաճախ՝ այստեղ ևս օր. Մեսրոպյանի հիշողությունը կղավաճանե իրեն, այս անգամ ալ հանձնաժողովի անդամները թվելու ատեն:

Կարևորն այն է սակայն որ այդ ցուցակագրությունը մեր հոգին խռովեց: Ո՛ր գացած կրնային ըլլալ Կոմիտասի մյուս գույքերը: Պատրիարքարանն պատասխան մը չկրցան տալ մեզի, իսկ իր հինգ սաներն ոչ մեկը այդ պահուն Պուլսո չէր՝ որպեսզի կարենար լուսաբանել զարհուրելի առեղվածը:

Տարիներ հետո էր միայն որ Կոմիտասի պատկանող իրեր մեջտեղ ելել սկսան տակավ:

Ինձ համար խորհրդավոր կմնա միշտ այն պարագան թե ո՛ր պահվելու էին Կոմիտասի գույքերը այդ պահուն, և ինչպե՞ս կրցան տարիներ հետո անոնք հայտնվել հանկարծ, Թորոս Ազատյանի ձեռքն իյնալու համար մեկիկ-մեկիկ: Երախտապարտ ենք անշուշտ Ազատյանին այն գուրգուրանքին համար որով հավաքեց զանոնք՝ թանկագին նշխարներ կորուստեց փրկելով այսպես, բայց ան թերացավ մեզ ըսել թե զանոնք ուրկե՞ն երևան հանած էր, ու ան ալ տարիներ հետո...

IV.—Վիլ Ժուիֆի մեջ

Հազիվ երեք տարի մնաց Կոմիտաս Վիլ էվարի մեջ: Այնտեղեն, 1922-ին, տեղափո-

⁴ Մեսրոպ եպ. Նարոյան և Գրիգոր Գուսան վարդ.

⁵ Փանոս Թերլեմեզյան, Գրիգոր Սյունի, Հարություն Մեհրաբյան, Գեորգ Յաղուպյան և Հ. Զ. Սիրունի:

⁶ Սիր. Աստղեր որ կմարին. Կոմիտաս վարդապետ, «Նավասարդ», Պուլբերշ, 1923 նոյեմբեր, էջ 77:

⁷ Հ. Մեհրաբյան, Կոմիտաս վարդապետ և իր դերը հայ երաժշտության մեջ, «Հայրենիք» ամսագիր, 1936 հունվար, էջ 71:

⁸ «Ժամանակակիցները Կոմիտասի մասին», էջ 319:

խեցին հոգեկան հիվանդներու ուրիշ բուժարան մը, Վիլ ժուիֆ: Խնայողական նկատումներ պատճառ եղած կթվին ըլլալ այս տեղափոխութեան:

Խնամատար հանձնաժողովը իր հրապարակային բացատրութեան մեջ խոսելով Կոմիտասի Վիլ էվարեն Վիլ ժուիֆ փոխադրութեան պարագաներուն մասին, կգրեն.

«Վիլ էվարի բժշկապետը որ Սենի նահանգին այդ կարգի հիվանդանոցներուն ընդհանուր բժշկապետն էր միանգամայն, ինք իսկ թեյադրեց հանձնաժողովի, փոխադրել զայն Վիլ ժուիֆ, ուր շրջապատը նվազ շքեղ է, բայց ուր միևնույն հոգածութեան առարկա պիտի ըլլար ծանոթ մասնագետներու հսկողութեան տակ, նույնքան լավ սնունդ պիտի առնէր, ծախքը գրեթէ կեսվակեա պակսելով հանդերձ: Հանձնաժողովս կըսէ թէ ստիպւած էր այդ խորհուրդին հետեւի մանավանդ այն պատճառով որ իր նշուածական միջոցները ևս սուղ էին, և հրապարակային կոչերով կամ շրջաբերականներով կատարած դիմումները ցանկալի արդունքը չէին տված: Ու այդ, ասիւմ, այնպիսի պահու մը երբ հայ կրեստոները միլիոններ կվատնէին ձի և խոտ պահելու համար Փարիզի մեջ, մանկավարժներ կերակրելու համար հաստատութիւններ կհիմնէին, կամ հիմնադրամներ կհայթայթէին ուստի միապետականները տպարանով ու թերթով օժտելու համար: Արեւմտեան Ղուկասյան, համբավաւոր նավթատերը, իր խիղճը խաղաղեցնել կարծեր էր քանի մը երգի տպագրութեան ծախքը հոգալով...»

Մարմնամասնութիւններ շունինք այցելութիւններուն մասին՝ զորս իր բարեկամները տված են Կոմիտասին, Վիլ ժուիֆի մեջ: Բայց տարակույս շունինք որ սիրալիր չէ եղած Կոմիտաս ոչ մեկուն հանդէպ, կամ պարզապէս մերժած է զանոնք ընդունի:

Գրիգոր վարդապետ Գուսան, իր հայրենակիցը, այն ատեն Լոնդոնի հոգեւոր հովիւ, հետեւյալ կերպով կպատմէր մեզի այցը զոր 1924-ի վերջը տվեր էր Կոմիտասին.

«Վարդապետը որ կոնակի վրա պառկած գտա մահճակալին վրան, ոտքի ելավ և ուշադրութեամբ զննել սկսավ զիս հոտից ցլուկ, առանց սակայն բառ մը արտասանելու. ոչ հուզում, ոչ բարկութիւն, և ոչ այլ ինչ. ուշադիր նայել հետո կրկին գնաց անկողին մոտ և այս անգամ երեսի վրա պառկելու առանց այլևս շարժելու. բոխին իսկ զարմացավ հիվանդին ցուց տված հանդարտութեանը համար»⁹:

Իր ուրիշ մեկ հայրենակիցը, բժիշկ Ստեփան Կարապետյան, հետեւյալ կգրէր 1926-ին Ռումանիո հայ թեմին առաջնորդ

Հուսիկ վարդապետ Զոհրապյանի՝ Կոմիտասին տված իր մեկ այցեն հետո.

«... Կփափագեիք նաև ստույգ տեղեկութիւններ ստանալ մեր ամենուս հույժ սիրելի եղող տարաբախտ Կոմիտաս վարդապետի մասին: Փարիզ գտնված միջոցիս անձամբ զացի իր ապաքինատունը որ Վիլ ժուիֆ կոչված արվարձանը կգտնվի. բժիշկ ըլլալուս կրցա դուրսով թույլտվութիւն ստանալ իր մոտը երթալու. նախապէս հանձնարարեցի պահապաններուն որպէսզի իրենք հեռու մնան, և ես ուղղակի առանձին իր սենյակը մտա: Ծիշտ միևնույն Կոմիտաս վարդապետն էր, իհարկե քիչ մը ավելի ծերացած, մազերն ու մորուքը արդեն ըստ բավականի ճերմակած էին, բայց իր ուժն ու կայտառութիւնը գրեթէ անփոփոխ. ինքը մահճակալի վրա պառկած էր երբոր ես ներս մտա. նախ շեշտակի երեսս նայեցավ ու ելավ մահճակալին վրա նստալ: Ես փորձելու համար թէ տեսնանք զիս պիտի ճանչնա, հետը թրքերեն խոսեցա, որուն հայերեն պատասխանեց, որով վստահաբար զիս ճանչցավ. նախ հանդարտութեամբ ըսավ թէ ինք մենե և ոչ մեկը տեսնել չի փափագիր, թէ մենք ամենքս ալ հանցավոր ենք և մեզ պիտի պատժեն. հարմար բառերով ու անուշութեամբ պատասխանեցի իրեն, բայց չուզեց մտիկ ընել, և երթալով ավելի բորբոքեցավ, ու դուրս վռնեց զիս. ըսի թէ ես եկած եմ իբր իր բարեկամը և կուզեմ զինքը մեկ քանի րոպէ տեսնել, որուն պատասխանեց թէ՛ երբեք չուզեր զիս մտիկ ընել, և բարկացած երևույթով մը պահապանը կանչելով ըսավ որ զիս դուրս հանն ու ակնշնորհ ալ ձեռքերովը գոցեց. տեսնելով որ երթալով ալ ավելի պիտի գրգռվի, խոհեմութիւն համարեցի հեռանալ, ու զինքը առանձին թողուլ. բավական մըն ալ դուրսն դիտեցի զինքը, որ շարունակ ինքնիրենը կխոսեր, մերթ բարկանալով մերթ ալ հանդարտելով: Պահապանները կպատմեն թէ՛ իր վիճակը միշտ հանդարտ է երբոր ինք նախկին բարեկամի մը չի հանդիպիր. իսկ երբ բարեկամ մը տեսնէ ծայրահեղ կգրգռվի. իսկ ընդհակառակը անծանոթներու հետ շատ մեղմ ու հանդարտ է, կխոսակցի անոնց հետ, բայց ալ ավելի կուզէ առանձին մնալ. խորթակը լավ է. երբեմն պարտեղը կպտտի, լավ կքնանա, իր հագուստները խնամքով և մաքուր կպահէ ու կրոնական տարազը միշտ կպահէ. վերջերս սկսած է նույնիսկ երբեմն ինքնիրենը երգել: Տարակույս չկա թէ բոլոր այս տեղեկութիւնները նպաստաւոր գաղափար մը կազմել տվին իր առողջութեանը մասին»¹⁰:

¹⁰ «Նավասարդ», Պուրբիշ, Բ տարի, թիվ 11, մայիս 1926, էջ 319:

⁹ «Նավասարդ», Պուրբիշ, 1925 փետր.—մարտ, էջ 3:

1927 մայիսին Փարիզ էի: Այցի գացեր էի մորս աճյուններուն: Մտքս անցավ Կոմիտասին այցելել, բայց քաջութիւն չունեցաւ: Լսեք էի որ կվճռուի իր ծանոթները: Վնասվելն չէ որ կվախնայի. պիտի սոսկայի աչքերեն, ո՛վ գիտե՞ր քան դառնութիւն ու զայրույթ կուտակված պիտի ըլլային անոնց մեջ:

Ինչ որ լսեցի իր հոգեկան վիճակին մասին Փարիզ գտնված օրերում հետո էր միայն Փարիզ ըլլալն: Բոլորը արդեն կտրած կթվեին արդեն հեք վարդապետը, և այլևս իրենց միակ պարտականութիւնը կկարծեին հոգալ օրվան սնունդի անոր ծախքերը:

Թերևեմեզյան Ամերիկային Հայաստան դարձին Փարիզին անցնելուն՝ նոր փորձ մը կընէ իր վաղեմի բարեկամին այցելելու: Ան կպատմէ իր հուշերուն մեջ.

«1928 թվին մի անգամ ևս այցելեցի Կոմիտասին: Հիվանդանոցի այգում պառկած մտածում էր: Մազերը բոլորովին սպիտակել էին: Մոտեցաւ և կես ժամ զանազան հարցեր տվի, սակայն իմ ոչ մի հարցին չպատասխանեց: Այդպես էլ բաժանվեցի նրանից»¹¹:

Որոշ է, որ Կոմիտաս ամենն ավելի ինքը կզգա իր էութիւնը բզկտող տառապանքը. «Զիս հանգիստ ձգեցեք», «Ես իմ անելիքներս ունիմ...», — կըսէ մեկու մը: Եվ երբ իր ներկայութեան ընդունված ուրիշ հայրենակից մը բաժանվելու ատեն փափագ կհայտնէ կրկին այցելել, ան կհարե՞ս սրտատուչ կերպով. «Վերադարձին ինձ այլևս հոս չեք գտներ. ես ճամփորդ եմ»:

Բոլոր այն հանդիպումներուն մեջ զորս Կոմիտաս ունեցավ իր այցելուներուն հետ, կամ ավելի ճիշտ այն խաղաղ պահերուն մեջ՝ ուր Կոմիտաս զանոնք ընդունեց, ամենն նշանակալիւն այն տեսակցութիւնն եղավ զոր ծանոթ հայ գրող Ասատուր Նավարյան ունեցավ վարդապետին հետ, Արաքսի և Հայկա-նուշ Թորոսյան քույրերուն ընկերակցութեամբ 1927 դեկտեմբեր 25-ին, Վիլ ժուիֆի անոր մենարանին մեջ: Բայց թողունք որ Նավարյան ինքը պատմէ այդ հանդիպումը.

«... Ահա խուցին առջև Փոքր, երկայն, աղքատիկ նեղ խուց մը, ավելի խցիկ մը, պզտիկ մահճակալ մը, աթոռ մը, պարզ խեղճով սեղան մը: Լույսը կու գա պատին վերև բացված մեկ պատուհանէն, խուցին մեջ ստվեր մը որ կճեմէ, առանց հապճեպի, ակնարկը հեռուն, տարտամ երազներու մեջ: Զյուներ կան մազերուն և մորուքին մեջ, նիհար և քիչ կըսէ գրեթէ ծերացած, դալուկ, ակնվակալան դեմքով: Կոմիտասն է, եղբրական սքեմը վրան, փոխանակ հիմարներու հատուկ տարազը հագնելու: Տարիներն ի վեր չէին

տեսած զինքը. հոգիս գալարում մը ունեցավ, արցունքներս կու տվի ու մտա խուցը: Օրիորդները անոր ձեռքը համբուրեցին, նույնը ըրի ես ալ. սակայն ինքը, անուշ աչքերը հառած վրաս, զիս ողջագուրեց հանկարծ ու համբուրեց ձակատես. հետո դարձավ օրիորդներուն ու երբեմնի կնահա-ճութեամբ, իբր թե սալոնի մեջ եղած ըլլար, մրմնջեց.

— Սխալ եղավ... Ես պետք է համբուրեի ձեր ձեռքը:

Ու փափկորեն, առավ փեղրուն մեջ, զատ-զատ, յուրաքանչյուրին ձեռքը ու դողդոջ շրթներով դրավ անոնց վրա իր խնկավետ, հայրական մաքուր համբույրը:

— Նստեցեք, վարդապետ.

— Ես իմ աթոռս ունիմ, — պատասխանեց ու նստավ իր նեղ անկողնին եզրը:

Պահապանը գրեթէ ուրախ այս անակնկալ ընդունելութենէն, բերավ անմիջապէս աթոռներ ու հեռացավ:

Նավարյան կհայտնէ հետո Կոմիտասին թե բարենուն ունի Ռումանի առաջնորդ Հուսիկ եպիսկոպոսի կողմէն որ կփափագի գալ այցելել իր վաղեմի ընկերոջ: Վարդապետը կպատասխանէ.

«— Տիեզերքը լայն է. ամեն ոք իր տեղը ունի. պետք է հարգե տանը սրբութիւնը, ուր ծլած ու ծաղկած է. թող մնա ան իր տանը, ես ալ իմ տանը... Ամեն ոք պետք է մնա իր տունը. կյանքի հասակցողութիւնը այդ կպահանջէ. տունը ազգային ոգին է, մեր մարմանդ դաշտերու ծաղիկը, մեր զեփուռը, մեր Մասիսը... Տունը ընկերական պայմաններու հիմնական սկզբունքն է... Երբեմն հեղեղը կու գա, արշուճատ հեղեղը որ կգլխ կտանի...»

— Դեպի կորո՞ւտ...

— Երբեք: Նորեն ամեն ոք կգտնէ իր տունը, նորից կծի ու կծաղկի հոն... Հեղեղը կգնա ծովու անհունութեանը մեջ...»:

Նավարյան կակնարկէ հետո վարդապետին Ատափազար այցելութեան 1911-ին, երբ մասնակցեցավ ծերունազարդ ուսուցիչ Գեորգ Շիրինյանի հոբելյանին հայ եկեղեցւո մեջ, երգեց Տէր ռդուրմեան, բայց մերժեց Կոմիտէի երգել:

«— Բնական է, մերժեցի. խորանին վարագույրը քաշած էիք. կարծեցիք այդ կերպով սեղանին սրբութիւնը հարգած ըլլալ... Աստված իր տանը մեջ էր, ինչպէ՞ս կարելի էր Աստուծո տունը հասարակաց սրահի վերածել...»

Ապշահար դիտեցի վարդապետին երեսը: Անհավասարակշի՞ր թե ողջամիտ մարդու խոսքեր էին ասոնք: Ինչպէ՞ս կարելի էր աղջամուղջներու մեջ խորասուզված բանա-կանութիւն մը այսքան տրամաբանորեն

¹¹ «Կոմիտաս» ժողովածու, 1930, էջ 91—92:

կշռեր իր ըսածներուն տարողութիւնը: Հակասական և փոթորկոտ մտածումներու մեջ կտատանէի, երբ հանկարծ հոմերական քրքիշ մը թռավ կոկորդին:

—Այո, ես պեպեքեմ եմ, բայց ոչ պոպոֆ.

Օրիորդները նմանապես սկսան անկեղծորեն թռիչ տալ իրենց ծիծաղներուն: Նույնիսկ պահապանը դրանք դուրսը գոհ իր հիվանդին ուրախ տրամադրութենէն, սկսավ ան ալ քթին տակ խնդալ:

—Ի՞նչ է պոպոֆը, հարցուցի օր. Հայկանուշին:

—Պոպոֆը, այնպես չէ՛, վարդապետ, սոխին մեջի ծիւն է որ կը քրքրանայ:

—Այո՛, պատասխանեց վարդապետը, սակայն սոխը հողին մեջ կը տանի, իսկ պոպոֆը հողէն դուրս:

Վարդապետը խորհրդավոր ժպիտ մը ունեւր. մտածեցի որ արդէն չիմար մարդիկ կարող են ըմբռնել այս զանազանութեան թաքուն ու խորունկ իմաստը:

—Կհիշե՞ք, վարդապետ, հարցուց օր. Արաքսի զվարթորեն, դուք մեզի ֆերքենֆելշ կըսեիք...

—Հիմա ի՞նչ եք որ...

—Այն ատեն փոքր էիք...

—Տարիքը կփոխվի, կյանքը միևնույնն է...

—Հետո օր մը, հյուրասիրեցիք մեզ՝ Բանկալթիի ձեր տունը, թեյ հրամցուցիք:

—Այն ատեն ես չէի...

—Թերեմեզյանի պատկերները ցույց տվիք...

—Ես չէի... Թերեմեզյանը ըլլալու է... Ես Զանդերը քսոր գացի...

—Մենք ալ Քյոթհաճյա, ձեր ծննդավայրը քսորվեցանք... Դուք, բարեբախտաբար, վերադարձաք:

—Անշուշտ քանի որ հիմա հոս եմ, իմ տունը...

Երբ վայրկյան մը իր աղու նայվածքը սեւեռած կամար օր. Հայկանուշի վրա, այս վերջինը մեղմաբար համարձակեցավ ըսել.

—Ես երգչուհի եմ. ձեր գեղեցիկ երգերը կերգեմ եվրոպացիներու առջև, մեծ հաջողութիւն կունենամ... Կուգե՞ք որ երգեմ.

—Ո՛ր, մի երգեք, ոչ նայտեղ:

—Փարիզի երաժշտանոցն երգի առաջին մրցանակ ստացած եմ:

—Այդ, ոչինչ... Մրցանակը քեզ համար, բայց երաժշտութիւնը ժողովրդի համար:

—Վարդապետ, ի՞նչ տարբերութիւն կտեսնեք հայ և օտար երաժշտութեան միջև:

—Հա՛... Սրանք երկու հսկայ են. մին քու մեջն է, մյուսը դիմացը. իրարու հակառակ չեն, զիրար կըրացնեն. քու հոգի ավելի պայծառ է, ավելի գեղեցիկ... Դա քու տունն է, քու հայրենի օջախը, հայրենի անցյալը, ավան-

դութիւնները, սրբութիւնները... Քու հոգի քու տունն է... Նախ՝ ամեն ոք իր տունը, ուր ծլած ու ծաղկած է. պետք է պահել զայն իր նվիրականութեամբ մեջ. սակայն մյուս հսկայ, օտարը, կարող ես օգտվիլ անկէ, որպէսզի ավելի ճոխացնես քու հոգի, քու տունդ, ուր ծլած ու ծաղկած ես, քու հայրենի դաշտերը, ծաղիկները, գետերը իրենց կարկաշտով...

—Վարդապետ, հարցուց օր. Արաքսի իր կարգին. —Ի՞նչ պետք է ընել. կուգե՞ի ուսումնասիրել հայ եկեղեցական երաժշտութիւնը:

—Կամենալը արդեն կարենալ է. հետեւեցեք ուրիշներու օրինակին. նրանք կամեցեր ու գրեր են, դուք ալ կարող եք նույնը ընել:

—Հայր սուրբ, — ըսի, — Գարեգին սրբազանը էջմիածինն Փարիզ կու գա, իբրեւ Նվրոպայի առաջնորդ:

—Կարող է գալ. կհանաչեմ. մեր միաբանութենէն է: Ան պաշտօնով կու գա. ան կլինի իր տունը, ես իմ տունը...

—Կփափագի՞ք որ գա այցելել ձեզ:

—Եթէ ուզենա, թող գա. բայց դուք մի առաջնորդեք:

—Կթույլատրե՞ք որ վերստին այցելենք, վարդապետ:

—Եկեք, բայց ոչ թէ զիս փորձելու:

—Ուրեմն կրնանք մեկնիլ:

—Այո, մեկնեցեք:

Ոտքի ելավ, համբուրեցինք իր ձեռքը ու հեռացանք. Երբ պահապանը մեզ առաջնորդեց, շատ գոհ կերեար: Ըսավ մեզի որ վարդապետը քովն անցած միջոցին իրեն մըրմընջեր է, շատ մեղմ ձայնով.

—Մեռա՛ւ...:

Նավարյան Հառաջի մեջ¹² իր այցելութիւնը նկարագրելով այսպես, երկրորդ հոգեւորական մը կարգին իր կրած տպավորութիւնները այդ այցեն, ու կրսեր թէ Կոմիտաս հիվանդ չէ այնպես ինչպէս կկարծվի, թէ ան միայն երբեմն «մտքի անհավասարակշռութեան թեթեւեղ նշաններ ցույց կու տա որոնցմէ զերծ չեն իրեն նման պարզ մահկանացուներ», թէ ան եթէ անարգած ու վնասած է իրեն այցելողներն շատեր, պատճառը այն է որ անոնք իրեն հետ «իր անբուժելի հիվանդի մը հետ վարված են», տափալ, ստորնացուցիչ գիտութեան մը ծամածոութիւններով փորձած են անոր ցավը ամոքել, թէ «իրմով հետաքրքրվող չկա», թէ «տասնհինգ ֆրանկ օրականով զինքը նետեր են հիմարանոցի մը անկյունը», թէ «մասնագետ բժշկներու կարծիքը սխալ կրնա ըլլալ», և թէ «անոր ապաքինումը կախում ունի իր բարեկամներուն ընթացքէն»:

¹² «Հառաջ», 1929 հունվար:

Նավարյանի հոգևածը ռումբի մը պես պայթեցավ և բազմաթիվ թերթեր արտատպեցին զայն, վրդովման ալիք մը տարածելով ամենուրեք: Կոմիտասի խնամատար հանձնախումբը չէր կրնար լուռ մնալ և արդարև ան հրապարակ եկավ իր լուսաբանութիւններով, որոնք լույս տեսան արտասահմանի հայ մամուլին մեջ 1928 հունվարին: Հրապարակային այդ հայտարարութիւնը, որ Արշակ Զոպանյանի գործին ելած կթվեր և ուր Նավարյանի պարզած տեսութիւնները «լրջութենէ և բարեխղճութենէ զուրկ» կհռչակվեին, բացատրութիւններ կու տար այն պարագաներուն մասին որոնց մեջ Պոլսէն Փարիզ էր փոխադրված վարդապետը և ապա տեղափոխված մեկ բուժարանէն մյուսը, և նաև այն հոգածութիւն մասին զոր հանձնաժողովը յուլից կու տար տարիներէ ի վեր դժբախտ հիվանդին հանդէպ:

Երբ Ասատուր Նավարյանի այցելութեան նկարագրութիւնը լույս տեսավ մամուլին մեջ՝ վրդովում ևս ստեղծելով, և խնամատար հանձնախումբը ինքն ալ մամուլով հրապարակ եկավ՝ Նավարյանի մեղադրանքներուն պատասխանելու համար, մենք ևս այս վեճին նվիրեցինք, Պոլսո Ազդարարին մեջ, մեր շաբաթական «Մաղկե-ծաղիկ»-ը, ուր Նավարյանի գրածներուն և հանձնախումբի չքմեղանքին անդադառնալէ հետո, կըսեինք թէ այնուամենայնիւ պետք է որոնել «Հայ արվեստագետ մը Վիլ ժուիֆի հիմարանոցը պահող ահավոր գաղտնիքը», ու կհարցնեինք. «Ինչո՞ւ Կոմիտաս իր բարեկամներէն ու ծանոթներէն կխորշի, ու սիրով կընդունի իրեն անծանոթ դեմքեր: Ինչո՞ւ կոնակ ցուց կու տա իր լավագույն բարեկամներուն՝ Մարգարիտ Բաբայանին, Արշակ Զոպանյանին ու Փանոս Թերլեմեզյանին, օրինակի համար, կամ կվճարէ Բոլոլյանի ու Թորգոմյանի պես զինքը սիրող բժիշկներ, ընդհակառակը սիրալիր կըլլա տիկ. Զապել Փանոսյանի մը, օր. Պոլսկայուլյանի մը, օր. Թորոսյաններու հանդէպ, որոնք բան մը չեն հիշեցներ իրեն անցյալին: Թող ներքն դուկտ. Բոլոլյանը և իմ Թորգոմյան բժիշկ բարեկամս, և Վիլ էվրարի ու Վիլ ժուիֆի բոլոր մասնագետ ջլախտաբույժները, եթէ ես ալ հավակնիմ պնդելու թէ Կոմիտաս վարդապետը իրենց կարծած խելագարը չէ: Գիտեմ թէ մեծ հանդգնութիւն պետք է յայտարարեմ տեսութիւն մը աղաղակելու համար, երբ մանավանդ փորձութեան մը արդիւր տված են վաղուց իրենց վճիռը, ու Կոմիտասի խնամատար մարմինը ամեն միջոց փորձած կկարծե՞ վարդապետին հոգիին մեջ խորասուզված ախտը արմատախիլ ընելու համար: Այո՛, կկրկնեմ, Կոմիտասը իրենց կարծած հիմարը չէ: Այս կարծիքը

հայտնեմ եմ ես վաղուց, բայց ան շատերուն քմեղանքին է միայն արժանի եղեր: Այսօր նորեն կկրկնեմ»:

Արտատպելէ հետո ապա հատված մը «Նասավասարդ»-ի մեջ 1925-ին լույս ընծայած մեր մեկ հոգևածնէ, կըսեինք. «Երեք տարի հետո ես նորեն կկրկնեմ այս տողերը. ալեկի՛ն. անգամ մըն ալ կամբաստանեմ ես այն մարդիկը որ ժամանակին պաշտոն ունեին աշակցելու Կոմիտասի ձեռնարկներուն, և մեկնասի ձեռն անելով իբրև թէ կհոգևանալորեն կամ պիտի՝ հոգևանալորեն անոր հիմնելիք երաժշտանոցը: Այդ մարդիկն էին որ պատերազմի ատեն ամսե-ամիս ապրուստի գումար մը կու տային Կոմիտասին՝ անոր իսկ քրտինքով ժողոված հիմնադրամներ: Ու այդ մարդիկն էին որ աշխարհին դեմ դառնացուցին հեք արվեստագետը: Ոչ անուններ պիտի հիշեմ, ոչ ալ մանրամասնութիւններ պիտի տամ. բայց խղճովին համոզված եմ որ Վիլ ժուիֆ չէր հասներ կուտինացի սոխակը, եթէ այդ մարդիկը գիտնային արվեստագետի մը հետ խոսելուն, վարկանք կերպը: Հիմա թող դարձալ կրկնեն թէ խաղաղ է իրենց խղճմտանքը»¹³:

Կոմիտասի խնամատար հանձնաժողովը մամուլին հանձնած իր ծանոթ բացատրաբերին մեջ կըսե թէ վարդապետին մտային վիճակը որէ բարվոքով չկրնէր Վիլ ժուիֆ փոխադրվել հետո ևս, հակառակ հիվանդանոցի բժիշկներուն և մշտական հոգածութեան և իր բարեկամներուն գործընդոյն շահագրգռութեան, և թէ, սակայն, «իր լավագույն, հնագույն, մտերմագույն բարեկամներուն այցելութիւնը, իրեն հաճուլք պատճառելու տեղ, կհուզէ, կնեղէ զինքը, և բժիշկներն իսկ նկատած են որ իր ամեննէ մտտիկ բարեկամներուն, իր անցյալը հիշեցնող անձերուն այցելութիւնը ալեկի՛ կըղցնող անցնէ կամ կվրդովէ զինքը քան անծանոթներունը, և թէ, հետեաբար, անոնք ցավագին ստիպողութեան մեջ են զայն իրենց ներկայութեամբ չնեղելու, զայն ձգելու իր մենութեան խաղաղութեան մեջ, զոր ինք կնախընտրէ: Դուկտ. Թորգոմյան, երբ երկու տարի առաջ գնաց զինք տեսնել Վիլ ժուիֆ, տեսակցութիւնը հազիվ մեկ վայրկյան տևեց. վարդապետը երկու բառով հասկցուց որ չէր ուզեր զայն ընդունիլ»:

Կոմիտասը հայ միջավայր մը փոխադրելու հարցը շատերուն միտքը զբաղեցուցած է. նույնիսկ առաջարկողներ եղած են Հայաստան կամ Երուսաղեմ տեղափոխել զայն: Խնամատար հանձնաժողովը իր հրապարակային զեկույցին մեջ կըսե սակայն որ «ան,

¹³ Շրջիկ, Կոմիտասի մասին, «Ազատարար», 10 փետրվար 1928:

ավա՞ղ, որևէ գանգատ չընե՞ր հոն գտնվելուն, որևէ փափագ դեռ չէ հայտնաժ ատկեց դուրս ելլելու: ...Երբ երկու տարի առաջ, հիվանդանոցին բժշկապետը, հոգեբանական փորձ մը ընելու համար իրեն հարցուց թե կուզե՞ր որ զինքը Հայաստան փոխադրեին, ուժգնորեն հակառակած էր, պնդելով ու կրկնելով թե հանգիստ էր հոտ ու կուզե՞ր հոտ մնալ: Երուսաղեմ տեղափոխելու հարցին գալով, հանձնաժողովը պահ մը համաձայն եղած է, և «պաշտոնապես գրած է Դուրյան պատրիարքին և անոր հավանությունը խնդրած. բացասական պատասխան ստացած է սակայն, լուրջ պատճառաբանություններով, որոնց առջև խոնարհիլ միայն կիյնար հանձնաժողովին»:

Երբ 1928-ին Կոմիտասի խնամատար հանձնաժողովը մամուլին հանձնեց իր հրապարակային լուսաբանությունները վարդապետին անցուցած կյանքին մասին Վիլ Ժուիֆի իր բուժարանին մեջ, տարտամ հույս մը դեռ կար թե Կոմիտաս թերևս օր մը վերագտնե հոգեկան իր խաղաղությունը, տեր դառնա կրկին իր հեք ջիղերուն, ու հաշտվի աշխարհին հետ: Հանձնաժողովը դեռ կհուսար որ «այդ առանձնացման խաղաղությունը մեջ որ վարդապետը կհանգչի կարող բժշկներու հոգածության տակ, թերևս բացառիկ մեկ շնորհովը նախախնամության՝ ներքին խորհրդավոր ուժ մը, փրկարար ցնցում մը պիտի գա օր մը զինքը սթափեցնել իր երկարատև ցավազին երազանքեն ու զայն դանձնել մեր ամբողջ ազգին հրճվածքին ու բարիքին համար, իր երբեմնի գործոն, բազմադրյուն, հոյակապ կյանքին»:

Այդ օրը չհասավ սակայն: Նախախնամությունը չեկավ օգնության, ու թույլ տվավ որ ան ութը նոր տարիներ տառապի իր ճգնարանին մեջ՝ իր աչքերը վերջնապես փակելն առաջ այս շար աշխարհին:

Այդ ութը տարիներու ընթացքին ևս շատեր փորձեցին Կոմիտասին օգնել, և անոնցմե ոմանք պատմեցին, մամուլին մեջ, իրենց այցելությունը, և տպավորությունները զորս կրեցին այդ առթիվ: Նույնն եղան բոլորին ալ տպավորությունները, — Կոմիտասը քեն ըրած է մարդոց և աշխարհին դեմ:

Հ. Ղևոնդ Տալան հետևյալ կերպով կպատմե իր այցը Վիլ Ժուիֆ 1930-ի ամբարն.

«Ընկեր առի ինձ մեր վաղեմի աշակերտներեն մին (Հարություն Սինանյան), ու միասին ճամփա ելանք ցերեկե մը վերջ դեպի Վիլ Ժուիֆ: ...Դռնապանը ներս կընդունի զմեզ, և հետ իմանալու մեր այցելության նպատակը՝ հյուրանոց կհրամցեն: Քիչ վերջ տոմար մը կբացվի մեր առջև. հեք վարդապետի անձին վերապահված էջն է: ...Հետ դնելու մեր ստորագրությունները՝ երկյուղած

քայլերով կհետևինք մեզի սահմանված պահապանին, և որ. ձեռքին մեջն ունի այցաքարտ: Կանցնինք սրահներն տարտամ ու մտածկոտ՝ հակառակ մեր առաջնորդի վճռական քայլերուն: Եվ ահա կանգ կառնենք սենյակի մը մուտքին առջև.

«— Այս է, — կըսե ան:

Ու ներս կմտնենք դռնեն՝ որ բաց է արդեն: Ոչ ոք կա հոն:

— Բայց ո՞ւր էր վարդապետը:

Պահապանը կանգ կառնե խուցին մեջեն դեպի քառանկյուն պարտեզ մը բաց թողված դրան մը առջև: Կնայիմ թուլնտի. և ահա մոտը՝ պատին առջև՝ հոտու պարեգոտով, զխաբաց և անկոշիկ, ոտք-ոտքի վրա դրած աթոռի մը վրան նստեր է տարաբախտ մեծ երգչին ու երաժիշտը Կոմիտաս վարդապետ, անշարժ՝ ինչպես մարմարյա անդրի մը: Աթոռին մոտ կան զույգ մը կոշիկներ: Պահապանը մեղմով կերկարե այցաքարտս ուղիղ անոր աչքին առջև՝ տալով իր անունը: Ո՛չ մեկ շարժում. ո՛չ մեկ պատասխան:

«Այցելուներ եկած են քեզի, հայր Կոմիտաս», — կըսե պահապանը, միշտ նույն ուղղությամբ վրա բռնած իմ այցաքարտը:

Դարձյալ բացարձակ լռություն:

Պահապանին հանձնարարությամբ՝ այս անգամ ե՛ս կմոտենամ և մեղմորեն կըսեմ.

«Հարգանքներս, վարդապետ»:

Միշտ լռություն, միշտ անշարժություն:

Մեր առաջնորդին նոր թելադրության վրա՝ քիչ մը ավելի բարձր կկրկնեմ նույնը. և ահա արձանը կյանք կառնե, կշարժի, արտորանքով կառնե կոշիկները, ոտքը կանցընե. և աթոռը ձեռքին մեջ սենյակ կմտնե. այս ժամանակ է որ աչքերնիս առաջին անգամ իրարու կհանդիպի իրենը՝ ահարկու և խոժոռ, մերը՝ կարեկցական ու թախծոտ: Այս շարժումին՝ ավելորդ է ըսել՝ թե փորձ պահապանը մեր և իր միջև էր արդեն: Վայրկենական կկատարվի այս ամենը: Աթոռը հոն ձգելն վերջ կուղղվի դեպի քառանկյուն, և ձեռները ետև անցուցած ցանկապատին երկայնությամբ դիմացի եզրերը կսկսի միակերպ շրջան մը, բոլորովին ինքնամիտվի և ինքնազբաղ, առանց ունե հետաքրքրության ցույցի մը՝ ո՛չ դեպի մեզ, ո՛չ իր շուրջը: Այլևս մեզի ուրիշ բան չէր մնար՝ բայց եթե համարացած ու կսկծանքով դիտե՛լ...

... Հուսկ՝ զխիկոր մեկնեցանք Վիլ Ժուիֆեն այնպես՝ ինչպես կիսամեռ ասպետի մը թուլենք¹⁴:

Ավելի հետո իրեն այց մը տված է երիտասարդ երգահան Գուրգեն Արեմյան Արմենակ Շահմուրատյանի հետ: Ան սապես կպատմե այդ այցը.

¹⁴ «Բաղմավեպ», 1936, էջ 14—15:

«26 մարտ 1933.—Այսօր, ժամը 3-ին, Պյուլպյուլյան երկու բուրձրոն և Աստղիկին հետ վարդապետին այցելության գացինք: Վերջին պահուն պ. Ա. Շահմուրատյանն ալ մեզի միացավ իր տիկնոջ հետ:

Հիվանդներու այցելության ժամը արդեն անցած էր երբ հասանք Վիլ Ժուլիֆ և երկար բանակցություններ հետո միայն կարելի եղավ վարդապետը տեսնելու արտոնություն ստանալ:

Հիվանդանոցի տնօրենը համոզելու համար, հարկ եղավ Շահմուրատյանը ներկայացնել իբրև վարդապետին մտերիմներեն մին, որ նույն օրն իսկ հասած էր Ամերիկային և քանի մը ժամ վերջ պիտի մեկնեիր կրկին արտասահման:

Վերջապես մեզ առաջնորդեցին վարդապետին գտնված շենքը: Մտանք հյուրանոց, և հիվանդապահ մը զնաց վարդապետին իմացնելու, որ հյուրեր եկած են իրեն:

Շահմուրատյան, որ տարիներ ի վեր չէր տեսած զինքը, սկսավ մտահոգության նշաններ ցույց տալ:

—Այնպէս, ըսավ, իմացա որ վերջերս վարդապետը իր հին բարեկամները լավ չընդունեիր, ավելի լավ է չերեւամ և դուրսը սպասեմ. եթե տրամադրությունը լավ ըլլա, կանչե՛, ես կու գամ:

Խոսքը դեռ չէր ավարտած, երբ վարդապետը վրա հասավ և էն առաջ Շահմուրատյանը տեսնելով մոտեցավ իրեն և «Արմեն, այս դե՛ս ես, ո՛ր էիր այսքան ատեն» ըսելով գրկեց զինքը և զարմանալի հիշողությամբ մը լուրեր ուզեց, անուններ տվաւ: Հետո կարգով բոլորս աջը համբուրեցինք և սեղանի մը շուրջի նստեցանք. միասին: Վարդապետը՝ իրեն ուղղված մեր հարցերուն կատասխաններ երբեքն խիստ բանավոր կերպով, բայց հաճախ մեզի համար բոլորովին անհասկանալի լեզվով մը, զոր մենք կատարելապես հասկնալ կձեացնեինք:

Առանց ընդմիջելու երկար մտիկ ըրինք և ի վերջո խոսակցության նյութը փոխելու համար հարցուցինք կատակով. «Վարդապետ, Շահմուրատյանը քանի տարեկան կըլլա. ինք կայնո՞ք որ դեռ 45 չկա»: Խնդալով՝ «Քիչ էլ կենա, կասի թե դեռ չի ծնվել», ըսավ ու շարունակեց կատակել: Հետո սկսավ մեզի հայրական խրատներ տալ. «Դուք, բարի պեպեքներ, երեսնիդ որ այսպես բարի ըլլա, ձեր տուններուն մեջ միութուն կըլլա, ապա թե ոչ ընտանիքը կըպաշտօնաւի»:

—Վարդապետ, հարցուցի, — ինչպե՞ս կանցնե՞ք ձեր ժամանակը. կկարգա՞ք, կղրե՞ք, կշարունակե՞ք ձեր թանկագին աշխատանքը:

—Ոչ, որքան ատեն որ հոս մնամ, կինս, զավակներս՝ չառնեմ ու նորեն տուն-տեղ չըլլամ, չեմ կրնար աշխատիլ: Հոս դեռ շատ

գործ ունիմ, շատ զինվորներ կան, ես բոլորին վրա պետք է հսկեմ: Աշխատանքը ծանր է, շատ դժվար է, շատ: Դուք որ եկաք, նոր էի ավարտեր. բայց դուք քիչ ուշ եկաք, ես կանուխ վերջացուցի, և այդպես լավ եղավ, կրցանք տեսնվիլ:

—Ուրեմն արգելք չըլլանք ձեր գործերուն, վարդապետ, հիմա երթանք ու նորեն կու գանք: Եթե զբաղած չըլլաք, դարձյալ այսպես կտեսնվինք:

Վարդապետը մեզի ընկերացավ մինչև պարտեզ: Շահմուրատյանն ու ես կրկին ու կրկին համբուրեցանք հետը՝ և օրիորդները նորեն աջը համբուրեցին: Վարդապետը հանձնարարեց իրենց, որ իր կողմն բարև տանին «քերթներքիներուն»:

Երբ հեռացանք մեր ուխտավայրեն, բոլորիս աչքերը խոնավ էին»¹⁵:

Շահմուրատյան ականակելով Վիլ Ժուլիֆի մեջ Կոմիտասի տված իր այդ վերջին այցելության 1933 մարտ 26-ին, կգրեմ.

«Մեր ընդունելությունը այս անգամ տարբեր եղավ առաջին այցելութենէն, երբ հայհոյանքով ընդունվեիր էի: Վերջին անգամուն երկար խոսեցավ, սիրալիր և պայծառաւոր, հետո տեսնելով կինս (Ֆրանսացի), որ ինծի կընկերանար, ըսավ ֆրանսերեն.

—Շահմուրատյանը սարսափելի մարդ է, բարկացող է, զգո՛ւյշ...»¹⁶:

Բացառապես սիրալիր եղած է Կոմիտաս այն այցելության զոր իրեն տված է 1935 մայիսին, իր հայրենակիցը՝ Հովսեփ եպիսկ. Կարապետյան, Աստվածատուր Հարենցի և ուրիշ երկու հայրենակիցներու հետ: Ահա Հովսեփ եպիսկ.-ի սլառածը այդ այցելության մասին.

«Որչա՞ր կ ուրախ եմ, ի Փարիզ, տարվույս մայիս ամսո մեջ ինքս, ազնվասիրտ պ. Ա. Հարենց և տիարք Նշան Չուրբեքտիջյան և Կարո Ուշագլյան հայրենակիցներս միասնաբար այցելեցինք հիվանդանոց, ուր Կոմիտաս վարդապետ զատ-զատ խոսեցավ բոլորիս հետ, հիշեց ծնողքս և մեր ընտանեկան պարագաները, հիշեց Քյոթհայն, ծննդավայրը, հիշեց ս. էջմիածինը և հստակ պայծառաւորութեամբ հորդորեց մեզ որ գուրգուրանք հայ ազգի զավակաց ամբողջության վրա. — «Սիրեցեք, շատ սիրեցեք զիրար՝ որպեսզի ապրիք» ըսավ: Արդեն՝ անոր սիրող սիրտն ու մաքուր հոգին ուրիշ բան չէին կարող թելադրել, այլ միմիայն սիրել, ցվիրջ սիրել:

Հուսկ հետո, իր հրամանով ծունկ չօքեցանք անկողնուն առջև, և ինք կրօնականի վեհ ու ջինջ սրտով, ուժասպառ ձեռքը մեր

¹⁵ «Հառաջ», 1935 հոկտեմբեր 27:

¹⁶ «Հառաջ», 1935 հոկտեմբեր 27:

գլուխներուն վրա դնելով մի առ մի օրհնեց զմեզ, ապա, համբուրել տվավ իր օծում ձեռքը, և մենք բոլորի վեհաթիվան տակ հուզված, արցունքը աչքերնուս հրաժեշտ առինք իրմե, հրաժեշտ մը՝ որ անմոռանալի պիտի մնա ցվելը կյանքիս:

Հուլիս ուրախ էինք, որ արժանացանք վարդապետին խնկարույր օրհնություններուն, այլ միանգամայն տխուր էինք հուլիսի, զի տեսանք անոր խնկազույն և հեծյալ դիմագիծը¹⁷:

Իր վերջնական շիրջման առաջ՝ Կոմիտասին տրված մեզի ծանոթ վերջին այցելությունն էր աս: Հանձինս Կոմիտասի երեք հայրենակիցներուն և այն պատվական մարդուն որ Աստվածատուր Հարենցն էր, հայ ժողովուրդը ինքն էր որ կերթար ծունր դնել իր մեծ զավկին տառապանքի անկողնին առջև ընթերցանքները կղներ անոր սրբազնասուրբ ձեռքերուն որոնք տարիններով դողդապեցր էին իր փառքին համար, և կստանար անոր հուսկ օրհնությունը:

Կոմիտաս ներեց արդոք մարդոց՝ դառնություններուն համար զորս տվեր էին իրեն: Զգիտենք: Մարդկային ուժերն վեր էր այդքան դառնությանց ներել, և Կոմիտաս դեռ շատ կտառապեր. որպեսզի կարենար մոռնալ զանոնք:

Բայց իր մեծ հոգին օրհնեց այնուամենայնիվ իր ժողովուրդը, որ ձերարդեր էր իր առաջին, իր մատներուն կմատչեր այդքան երկյուղած, ու իր խուցեն կմեկնեք արտասուքը աչքերուն...

V.—Կոմիտաս կնետներ մեզ

Ժիշտ այն տարին երբ Կոմիտասը վիլ էվրարեն վիլ ժուիֆ կիոխադրեին, նոր փոթորիկ մը մեզ ցրվեր էր աշխարհի շրջա հովերուն: Օտար փախու վրա ապաստան մուրալու կերթար արևմտահայ ժողովուրդի մնացորդացը: Մոլորած ճամփորդի մը նման անծանոթին կվազեր, ասպնջական կայք մը փնտրելով իրեն: Հայու նոր կորիզներ կըստեղծվեին այսպես, Բալկաններեն մինչև Սենի ափերը, արարական երկիրներեն մինչև Ամերիկաները: Աշխարհը կըցնեինք անբաղձալի հյուրերով, խուժի բախելով մեր ամեն մեկ քայլին, արհամարհվելով, նախատվելով, վռնտվելով ալ հաճախ:

Ի՞նչ կտանեինք մեզ հետ խորթ երկիրներու տակ: Մեր օճախները, մեր գերեզմանները, մեր ավանդությունները լքած, կփախչեինք շվարած: Սարսափն էր որ կընկերանար մեզ, և անստուկությունը: Մեր հոգիներուն մեջ դառնություն կար ու զայրույթ, ատելու-

թյուն ու նողկանք: Պոռնիկ աշխարհը կզարհեցներ մեզ, բայց ստիպված էինք միշտ բռնիլ անոր, խշտյակի մը, ձորձի մը, պատառ մը հացի սիրույն: Տոկալու հույսը չունեինք, որովհետև ընկճված էր մեր հոգին հեղեղին կարենալ տոկալու համար: Պարպված էր ան անգամ մը ևս իր ավանդություններեն, ու լեցված քննով ու թշնամությամբ: Միասին էինք տարած մեր ցնորքներն ու մոլորությունները, ու զաղութները մեյ-մեկ կրկես դարձուցած ունայն վեհերու:

Ո՞վ էր որ պիտի դիմացներ մեզ հեղեղին: Առանց հայրենի հողեն ավել ծծելու ո՞վ էր մեզ: Օտար արևը մեզ կխամբեցներ օրե-օր, ու կաթիլ-կաթիլ կլորճեր մեր արյունը: Մոռցիր էինք մեր գերեզմանները, կծիճաղեինք մեր ավանդությանց վրա, մեր տղաքը կստակային արդեն հայ դասեն: Լաստերը կփնտրեինք ընդունայն:

Կորանցուցած մեր հոգին՝ պատվաստ կմուրայինք օտարեն:

...Բայց Կոմիտաս մեզ կհետևեր: Ան, իր բուժարանեն, օգնության կհասներ իր ժողովուրդին:

Ան ներած էր մեզ: Ան թույլ տված էր որ իր երգերը տանինք մեկտեղ, որպեսզի անոնցմով ամոքենք մեր պանդխտությունը:

Երբ 1927-ին հայկական երգչախումբ մը կկազմակերպեինք Պուրբեշի մեջ՝ Կոմիտասի հովանին էր որ կանչեցինք մեզի: Իր երգերը, շատ մը տասնամյակ, մեր հոգիներուն զխավոր սփոփանքն եղան ու մեր հպարտությունը: Անոնք երբեք չհեռացան մեր հանգստից, մեր սեղաններից, մեր պտույտներից, մեզ հուզեցին ու ջերմացուցին, մեզ եղբայրացուցին: Անոնք գուրգուրանքին առարկան դարձան նաև օտարներուն, մեր հոգին ճանչցուցին անոնց, և ստիպեցին զանոնք որպեսզի հիանան հոգեկան արժեքներուն վրա ժողովուրդի մը, զոր իբրև խանութպան և կոշկակար միայն ճանչցիր են: Արվեստի մարդիկ՝ բառեր չգտան հայ երգին ներքոյին համար, ու զայն փնտրեցին նաև լայն խավերը: Հայ երգը մեզ կեղբայրացներ այսպես նաև օտարներուն հետ:

Կոմիտաս մեզ կընկերանար զաղութի գաղութ իր երգերուն հետ: Սաները որոնք մարգրվեր էին իր իսկ շունչին տակ, ու ասոնց ալ սաները, հայ երգը կշարունակեին տարածել հայ սփյուռքի մեջ:

Կոմիտաս տեղյակ չէր իր հաղթանակին: Աշխարհին դեմ փակած իր խուցը՝ ան չգիտեր որ հայ ժողովուրդը իր երգերը հետը կպտտցեն աշխարհն աշխարհ, որպեսզի բաղդրացնեն դառնությունները իր տարագրություն: Ան չգիտեր որ հայ ժողովուրդը իր հետը կպտտցներ և զինքը ուր ալ տաներ զայն իր ճակատագրի:

¹⁷ «Կոշնակ», 1935 թվական. 14, էջ 1185:

Ու ահա, ուրիշ սև օր մը, Կոմիտաս իր աշքերը ցմիշտ փակեց աշխարհին, ամբողջ քսան տարի տառապելի, ու խմելի հետո կարգով դառնութեան բոլոր բաժակները: Մահվան գույժը մեզ հասավ հինգ օր հետո: Հոկտեմբեր 27-ին, երբ հավաքվեք էինք Պուրբեշ, Աթենքի մեջ, տոնելու համար 1500-ամյակը Աստվածաշունչի հայերեն թարգմանությամբ: Իբրև վերջին հարգանքի նշան՝ քանի մը վայրկյան սրահը լռություն պահեց հոտնկայս, մինչ ան պետք էր այդ լռությունը պահեր ծնրադիր, մարդու մը համար, որ հայ ժողովուրդին հոգին էր գտեր խավարին մեջ անոր խարխափած պահուն, տասնհինգ դար հետո այն մեծ սուրբեն՝ որ լույսի ճամփան էր բացած հայուն:

«Ով մեծասքանչ դու լեզու»-ն որով բացվեցավ հանդիսությունը՝ տեսակ մը խորհրդողանշան եղավ: Զայն դաշնակեր էր Կոմիտաս 1913-ին՝ երբ հայ ժողովուրդը կտոներ հայ

տառերու գյուտին մեծ հոբելյանը, և հիմա, 22 տարի հետո, ան կերգվեք վերստին, պանծացնելու համար թարգմանության թագուհին՝ զոր հայ հանճարը պարգևեր էր դարերուն նույն այդ տառերով: Ու այդ երգին մեջ կպանծացվեին հիմա երկու մեծ մարդիկ, Մեսրոպն ու Կոմիտասը, որոնցմե մեկը հայուն տվեք էր իմաստության բանալին որպեսզի ան այլևս պատմութենեն շամշնա, և մյուսը՝ որ ճանչցուցեք էր, մեզ և օտարին, հայ ժողովուրդի հոգեկան գանձը, և որ իր երգերով կշարունակեք սփոփել հիմա դառնությանց մեջ տվայտող ու սգավոր մեր հոգին:

Կոմիտաս մեզ հետեցավ նաև իր մահեն հետո: Մեր հոգիներուն մեջ շարունակեց ան ապրիլ, նույնիսկ երբ իր աճյունները տարավ պահ տալու հայրենի տաքուկ հողին:

Մենք դեռ պիտի գտնենք զայն Պանթեոնին մեջ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

Այստեղ շնորհակալությամբ և երախտագիտությամբ ավարտում ենք հրատարակությունը բազմալստակ գիտնական պրոֆ. Հ. Ճ Սիրունու «Կոմիտասին հետ» հուշագրությունը, շուրջ 14—15 տպագրական

մամուլի ծավալով: Հոգվածաշարը, որը սկսվեց տպագրվել 1965 թվականից, նվիրված էր հայ երաժշտության Մեսրոպ Մաշտոցի՝ անմահ Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակին:

